

Potresna svjedočanstva o bošnjačkoj tragediji

**Salih Smajlović, *Kad bi kosti mogle govoriti*,
IC "El-Kalem" i "Preporod"- Islamske informativne novine,
Sarajevo 2011.**

Knjiga *Kad bi kosti mogle govoriti*, Saliha Smajlovića, u izdanju izdavačkog centra *El-Kalem* i Islamskih informativnih novina *Preporod*, izišla koncem marta, pravo je potresno svjedočanstvo o genocidu nad Bošnjacima. Držeći se one Mula Mustafine sentence "Što je zapisano ostaje, a što se pamti iščezne", *Preporod*ov novinar Salih Smajlović fokusirao je i na taj način otrgao od zaborava veoma značajne činjenice o ratnim stradanjima i poratnim problemima bošnjačkog življa, koje je najviše stradalo, nad kojim su izvršeni nezapamćeni zločini i genocid.

S obzirom na to da je autor ove knjige rođen u sjevernoistočnoj Bosni (Glumina kod Zvornika), gdje su se desili najveći zločini i genocid nad Bošnjacima, gdje su poslije rata otkrivene najveće

masovne grobnice, gdje su najviše izraženi problemi oko povratka, ostanka i opstanka Bošnjaka na tom području, sadržaj knjige prožet je i onim ličnim proživljavanjem i saosjećanjem s tim krajevima koji su najviše stradali.

Autor se u svojoj knjizi koristio multidisciplinarnim pristupom tako da ovo vrijedno djelo ima obilježje kako literarnog djela u formi kratkih priča s akribičnim kozerskim manirima, tako i dokumentarističkog djela, koje zasigurno može poslužiti kao dobra osnova za naučno istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Svoje kazivanje Smajlović počinje septembra 1991, s odlaskom u Osijek, gdje je jedno vrijeme imamio. Grad je već bio napadan od strane JNA, koja nije štedila ni bolnicu ni osiječku kate-

dralu. Tu se on prvi put susreće s bošnjačkim izbjeglicama, koje su živjele u Tenji, predgrađu Osijeka, koji je JNA zaposjela. Poučeni svojim krvavim "iskustvom" s JNA, izbjeglice iz Tenje predvidjele su još žešći sukob u Bosni i Hercegovini, što je autor stavio kao naslov jednog odlomka.

S agresijom JNA na Hrvatsku, autor opisuje prve muslimane, vojnike JNA, koji se vraćaju u svoja rodna mjesta, ali u sanducima, poginuli za „račun“ agresora (Izudin Šišma iz Prijedora, te prve žrtve misterioznih počinilaca: Abdulaha Kovačevića kod Čelića, januara 1992, i Kenana Demirovića, na Kobiljoj Glavi kod Sarajeva, marta 1992.). To su prvi pokazatelji odlučnosti da se provede morbidni plan o Velikoj Srbiji i konačni obračun sa muslimanima, koji su predstavljali "remetilački faktor" u planovima agresora. Ono što autor u svojim člancima posebno ističe, a što je nažalost pogubna činjenica, jeste to da su prve i najveće zločine počinili Srbi komšije s jedne strane, kao i Hrvati komšije, koji su imali isti plan, koji su, kako navodi autor, na dobročinstvo uzvratili zlodjelima. Tobožnje istrage protiv ovih zločina, prije vremena "masovnih zločina", kada je počela agresija, nikada nisu dale rezultate. Lov na ljude počeo je mnogo prije zvanične agresije.

S početkom zvanične agresije od 6. aprila 1992. zlodjela su se intenzivirala, s ubistvima bez ikakva razloga i povoda, kao što je masakr porodice Kršo u Ugarskom kod Vogošće, paljenje njihovih kuća, pljačka imovine, stoke i svega što je vrijedno.

U traženju istine o ratnim događajima autoru nije bilo teško obići mnoge gradove, mjesta, sela i udaljene zaseoke, kako bi došao do neposrednih svjedoka i zabilježio njihova svjedočenja i mnoge zanimljive pojedinosti. Jedna od tih, odmah na početku, jeste susret autora sa Džemaludinom Čauševićem, pomoćnikom komandanta za moral 511. slavne brigade, imenjacom i prezime-njakom čuvenog reisul-uleme Džemaludina Čauševića, iznimno velike ličnosti u intelektualnom opusu Bošnjaka, prevoditeljem i najboljim tumačem Kur'ana časnog. Prvi je heroj s perom, a ovaj drugi heroj s puškom, borac slavne brigade, više puta ranjavan, ostao bez jednog oka, ali sa divovskim srcem i blagom dušom bošnjačkom.

Posebno dirljivu priču našem autoru ispričala je Suada Avdagić, načelnica informativne službe 511. slavne brigade, koja je ispričala priču o svom ocu Mustafi, stolaru, koji je prije rata načinio prelijepa vrata za novoizgrađenu srpsku crkvu. Kada su s početka rata četnici

ubili Suadina babu Mustafu, onda su ga, kao inat i svojevrsan sadizam, glasno dozivali: "O, Mustafa, dođi da ti platimo vrata," navodi autor kao krajnju morbidnost kojom se pokazuje da postoje i takvi ljudi koji dobro vraćaju zlim, čija je tinjajuća mržnja nadjačala prividnu ljudskost.

Vrijedni autor ne zadržava se samo na jednome mjestu, niti piše stereotipno. On u svom spisateljskom opusu "šara" po raznim temama, čime podupire svoj multidisciplinarni pristup koji se prostire od prvih agresorskih zlodjela, do hrabrosti i neustrašivosti Armije Bosne i Hercegovine, pa do iskopavanja masovnih grobnica i teškog poratničkog života, o kojem drugi malo pišu.

Dirljiva je priča mladog Amela, borca 505. Bužimske viteške brigade, čiji je brat Kenan poginuo u 23. godini života, koji je prilikom četničke ofanzive "Breza" zaustavio prodor četnika. Teško ranjen i ostao bez lijeve, ruke izjavio je: "Moj brat je bolji od mene, on, je postao šehid, a ja sam ostao bez ruke". Zaista je ovo neviđen primjer hrabrosti, samopožrtvovanja i odricanja za slobodu i za opstanak svoga naroda.

Teško je razlučiti veličinu dirljivosti priča; sve je jedna od druge teža, a sve skupa pokazuju količinu bosanske tragedije. Stradanje

imamā mogao bi se izdvojiti kao poseban segment u ovom radu. Iako su kao vjerski službenici bili posvećeni miru, saradnji i dobročinstvima, koji su bili odani svom narodu i nisu ga htjeli napuštati, zločinci su se baš s njima okrutno obračunali. Jedan od takvih bio je Hasib ef. Ramić, koji je prije rata protjeran iz rodnog Zvornika od komunista, a u Semizovcu ubijen od četnika; imam koji, kako pričaju svjedoci, nije želio izići iz Semizovca dok otuda ne iziđe i posljednji musliman. Istu sudbinu doživljava i nastavnik Zahid Baručija iz Vogošće, prognan od komunista, ubijen od četnika, a porodica Bešlija također. Na dženazi imama Ramića riječi reisul-uleme dr. Mustafa ef. Cerića tvrde: "Mi danas ispraćamo jednog od naših kolega koji nije htio napustiti svoj džemat i svoju džamiju po cijenu da bude ubijen". Te riječi uvaženog reisul-uleme zaista potvrđuju visokomoralnu ličnost imama Ramića, koji je bio omiljen u svom džematu i koji može služiti za primjer. Autor u svom radu govori o desetinama takvih ličnosti na koje Islamska zajednica Bosne i Hercegovine zaista može biti ponosna.

Bošnjački narod, koji je doživio najveću tragediju u prošlom ratu, ujedno je iznjedrio mnoge ličnosti, do jučer obične ljude, a u ratu prave junake. Jedna od takvih zasigurno

je doktorica Hanifa Osmanović, iskreni domoljub svoje Zemlje i svog naroda bošnjačkog, uključuje se u Armiju Bosne i Hercegovine od samog početka i ostaje do kraja. Kao "ljeekar za sve rane" dr. Osmanović osjetila je strahote mnogih ratišta od rodnog Zvornika, gdje je izbjegla strijeljanje, Vareša, mostarskog „džehenema" i drugih ratišta, gdje god je trebalo pomoći ranjenicima. Kazivanja doktorice Hanife zaista su potresna: "Nekada sam bila na ivici snage, ali opet ostanem na nogama. U jednoj bitki smo gazili krv. Tako, u toj bitki vidim glavu i trup. Nema ruku i nogu – stojim ukočena, nijema, iz trupla začuh glas: 'Doktorko, zapalite mi cigaretu'. Hoću da padnem od užasa. Ugrizem se za usnu da ne bih vrisnula. Zatim drugi ranjenik, koji je u teškom stanju, ali u njegovim očima ni trunke tuge, ni boli, kroz šapat mi kaže: 'Nemojte kazati mojoj mami'. A vjerujte mi, na nekoliko metara majka mu mrtva leži". Na doktoricino kazivanje autor Salih Smajlović zapisa da doktorica zaplaka. Čitajući ovu priču, dok mi suze same naviru, a u grlu mi se steže, pomislih: Ma, i kamen bi zaplak'o, a kamoli insan koji imalo ima merhameta u sebi i koji zna razlučiti dobro od zla. Zaista je ovo svjedočanstvo ključna tačka i paradigma proteklih sudbonosnih

događaja bošnjačkog naroda, koji u svom pamćenju mora sačuvati ovakva svjedočenja. Lik dr. Osmanović impresionira i u njenoj borbi za stjecanje znanja i čvrstoj vjeri. Tako ona, kada je još prije rata otišla na specijalizaciju na Pekinški univerzitet da uči drevnu kinesku medicinu, sjetila se kur'anskih riječi: "Ikre bismi Rabbike" i riječi našeg pejgambera: "Tražite nauku pa makar i u Kini". Zaista, po svemu se vidi da je to jaka ličnost i neizmjereno je dobro što je to autor sve lijepo zabilježio. Dramatičnost teksta stalno se prelijeva s jedne teme na drugu, s jednih likova na druge. Tako je posebno potresan razgovor s majkama i očevima šehida, s pogibijama dva, tri, pet, šest i sedam sinova, kao i činjenica u kakvom stanju sada žive, bez adekvatne opskrbe, pomoći i brige društva, što autor sve bilježi.

Autor je prisutan na svim džeznazama, identifikacijama iz masovnih grobnica (svugdje nešto zabilježi), počevši od Glumine kod Zvornika, Crnog vrha, Kamenice, Bijelog potoka i dr.

Izveštaj sa identifikacije 274 tijela ubijenih Bošnjaka na platou Komemorativnog centra u Tuzli autor naslovljava: "Biološko uništenje Bošnjaka" i "Mjesto sablasti i užasa", opisujući atmosferu koja kao da nije ovodunjalučka, kao iz **Danteova pakla s preko 200 tijela**

na najlonskim vrećama, gdje se neka jedva mogu prepoznati i jedva liče na ljudsko tijelo, neka uopće nemaju glave, drugima su glave spljoštene, na nekima se vidi žica kojom su bili vezani... I mnoštvo je drugih pojedinosti kojima autor dočarava stravičan prizor i neizmjernu tugu zbog prepoznavanja tijela, odjeće, dokumenata, ličnih stvari, predmeta i dr. Neki se slikaju uz mrtva tijela svojih srodnika, dok se drugi s još većom tugom vraćaju, jer nisu identificirali nikog od svojih.

Autor ove knjige i sam je rođen na ovom prostoru, te je i sam lično pogoden ovom identifikacijom žrtava, jer su mnogi bili njegovi rođaci, prijatelji i komšije. U svojim prisjećanjima iz djetinstva on navodi da je još kao dijete najljepše doživljavao izlazak sunca koje je izlazilo iza srbijanskih brda, ali sada nakon svega ovoga, doživljava da iza tih istih brda izlazi i dolazi zlo.

U svojoj analizi on navodi podatak da je od 274 žrtve najmanje njih 200 bilo sposobno za biološku reprodukciju, što znači da su ova svirepa ubistva čin genocida.

Zaista, u ovoj knjizi, dirljivih je priča na pretek, i svaka od njih zauzima važno mjesto u ukupnom literarnom opusu. Posebnu dramaturgiju imaju one vezane za

Srebrenicu i oko: proboj prema slobodnoj teritoriji, glad, strah, ranjavanja, zasjede, stradanja i drugi oblici tragedije.

Jedan od tih svijetlih likova svakako je imam Suljo ef. Memić, koji je službovao u Cerskoj, kojem su četnici još prije agresije prijetili, vršili premetačinu kuće, šutali ahmediju i činili druga ponižavanja. Posebnu golgotu autor opisuje prilikom prodora na slobodnu teritoriju, gdje su četnici na nekim mjestima postavljali zasjede i tukli goloruki narod svim raspoloživim oruđima. U očajničkom pokušaju proboja hrabri pripadnici Armije s komadantom Ejubom Galićem uspjeli su zarobiti nekoliko vojnika i jedan tenk. Tako su krajnje nadljudskim naporima uspjeli probiti četnički obruč 16. jula 1995. i doći u slobodni Nezuk, njih tri – četiri hiljade krajnje iscrpljenih, polumrtvih ljudi.

Jedan od brojnih svijetlih likova naših imama, kojeg autor ističe, jeste Mehmed ef. Hajrić, koji nije htio napustiti Žepu; svjestan pogubnosti situacije, ipak ostaje sa svojim narodom, iako je imao priliku da se prebaci na slobodnu teritoriju.

Ono što se provlači kroz cijelu knjigu, a što i danas posebno obeshrabruje, jeste izdaja komšija Srba, koji su uvjerali Bošnjake da im se ne može ništa loše desiti.

Tako su unatoč tome u Lješevu kod Ilijaša strijeljana 22 žitelja, a na najbrutalniji način zaklan je Hasan Fazlić, vlasnik benzinske pumpe. Potresna je izjava Zahide Masnopite, pred čijim su očima četnici ubili muža i oba sina. Ratne traume još uvijek preživljava i četnici joj često dođu na san.

Ono isto što su Hasib ef. Memiću radili Srbi u Cerskoj, to isto a i gore doživio je Omer ef. Drkić u Han Ploči kod Kiseljaka, na čijoj su ahmediji bojovnici HVO-a nacrtili krst. Po istoj matrici ubijanja nedužnih muslimana i rušenje džamija i ekstremni Srbi i Hrvati željeli su zatrti bošnjačko biće. Imajući to u vidu, reisul-ulema Mustafa ef. Cerić na dženazi u Han Ploči pored ostalog rekao je: “Mi znamo uzroke kolektivne smrti muslimana u BiH. Oni su ubijeni i nađeni u masovnim grobnicama, oni su svoj bol na ovom svijetu završili. Mi koji smo ostali iza njih, nosimo i njihov i naš bol”. Doista je tako, jer mi, koji smo ostali, mi smo čuvari bića bošnjačkog, svjesni šta nam se desilo i svjesni koliko je ta zločinačka ideologija ostala ista, nepromijenjena, pa čak i opasnija, jer nije završila “započeti posao”.

Neprijatelji su se pored ubijanja koristili i raznim formama ponižavanja kao što je klečanje pred streljačkim strojem, kao da klanjaju. Poseban kuriozitet za

neprijatelja bio je rušenje džamija, kao što je džamija u Križevićima, Ahmićima, Han Ploči i dr. Na nekim mjestima ni kamen na kamenu nije ostao, jer su ga zlikovci bacili na smetlište, na smetlište kao paradigmu kulturnog prijezira objekta koji predstavlja samu bit duhovnog bića Bošnjaka. One koje nisu potpuno srušili njih su na razne načine skrnavili. No, porušene džamije poslije rata opet su obnovljene. Tako je Sultan Ahmedova džamija u Kulen Vakufu pet puta rušena i sada se ponovo gradi. U svojim kazivanjima autor pronalazi mjesta i za jedan narodni mit vezan za Križevački tunel, koji je počela graditi Austro-Ugarska, za čiju su izgradnju vezani Prvi i Drugi svjetski rat, pa i ovaj sada. U svojim pripovijestima Smajlović pronalazi i osobe koje su preživjele Drugi svjetski rat i logore, te četnički logor na Manjači. Ta sudbina zadesila je Saifa Egrlića iz Ključa, koji je prošao logor u Italiji 1944, zatvor u Foči 1984–1986., te četnički logor na Manjači, te uz sve to izgubio dvojicu sinova. Zaista, autor u svom radu “pronalazi” razne sudbine, koje se tiču svih nas, na direktan ili indirektan način.

Jedno od velikih genocidnih stratišta koje se ističe u ovoj knjizi jeste Vlasenica. Tamo su izvršeni strašni zločini, gdje je ubijeno preko dvije hiljade Bošnjaka u zloglasnom

logoru Sušica. I pored izvršenih strašnih zločina u ovome mjestu, autor primjećuje na zidu dobro uočljiv četnički grafit “Svi Turci u Tursku”, poruka i zahtjev Srba i Hrvata koji se proteže još od odlaska Osmanlija 1878. Očito je da je “turski kompleks” još uvijek živ u tim morbidnim ideologijama, koje Bošnjake identificiraju s Turcima, pa po ovoj uprošćenoj analogiji eksplicitno se podrazumijeva da su Bošnjaci “sa Turcima došli”, te shodno tome s njima trebaju i otići (u Tursku). No, zasigurno ne misle svi tako, jer se i u samom Izvještaju vidi da autor nije propustio zabilježiti i dolazak “Žena u crnom” iz Beograda na dženazu u Vlasenicu, što pokazuje tračak nade da i tamo preko Drine postoje zračci ljudskosti i saosjećajnosti u ovoj velikoj bošnjačkoj tragediji, što treba posebno istaći.

Izvještaj za “Preporod” s otkrivanja kamena temeljca za memorijalni centar i mezarje u Potočarima i prve dženaze u ovom spomen-obilježju srebreničkim šehidima također zauzima posebno mjesto. Bio je to zaista veličanstven događaj, doista vrijedan za pamćenje, kako navodi autor, s preko pet hiljada ljudi, pedeset ahmedija, svečano otkrivanje spomen-obilježja, majke Srebrenice, reisov jezgrovit i nadahnut govor koji se završava riječima: “Bože pravedni, molimo

te da nasilnicima oduzmeš mač, a slabima da podariš moć vjere u istinu i pravdu. Molimo te, Bože, da tuga bude nada, da osveta bude pravda, da majčina suza bude molitva da se više nikada i nikome ne ponovi Srebrenica. Amin”.

Koliko god pisali o srebreničkoj tragediji, ne možemo ni približno predočiti svu njenu težinu, ističe autor kroz pojedinačne, lične tragedije, a i onu kolektivnu.

U svom kazivanju autor se osvrće na zločine i u srednjoj Bosni, u Ahmićima, na desetu godišnjicu masakra 124 mučki ubijenih osoba, te miniranjem mjesne džamije 16. aprila 1993.

Izvještaj s jedne posjete Crnom vrhu, dosada najveće masovne grobnice Bošnjaka, u kojoj je nađeno 308 kompletnih i 85 nekompletnih tjela, također zauzima posebno mjesto u cjelokupnom opusu. Teško je sve to gledati, bilježi autor, te nastavlja: “Od nekadašnjih ljudi, sada samo gomile kostiju, te i u tom tužnom trenutku dodaje: ‘Kad bi kosti mogle progovoriti’”, misleći zasigurno na zločince koji su to počinili, s kojim ciljem, namjerama i svrhom. Crni vrh otkriva samo dio zločina koji su ovdje zločinci počinili, kao i na drugim mjestima, drugim “crnim vrhovima”, “crnim dolinama” inim “crnim poljima”. Kompletanu Bosnu i Hercegovinu u crno su zavili, a

posebno bošnjački narod. No, i pored svega, ne smije biti mjesta očajanju, jer su ipak poginuli na Božijem putu (Beqara: 154; Ali Imran: 169), a nama iz toga proizilazi jasna poruka da se držimo Allahova užeta (Ali Imran: 103).

U svom djelu Smajlović prati i sudske procese, kao što je onaj u Beogradu "Zvorničkoj grupi", spominjući zločine koji su se dogodili u mnogim mjestima oko Zvornika, a posebno zločine u Bijelom potoku, gdje su mnoge porodice listom stradale, sa čak i pet žrtava, kakvi su sinovi majke Alije Musić iz Đulića te peterica sinova Muje Hasanovića iz Klise, ili šesterica sinova Nazije Beganović i šesterica Have Tatarević iz Prijedora.

U ovoj tužnoj priči, pored stradalništva, poseban detalj plijeni pažnju da je sadašnji imam u Đulićima, Zijad ef. Hasanović, živi svjedok, koji je s 13 godina slučajno preživio četničku kamu. Autor također navodi zanimljiv podatak za porodicu Hasanović, koja u Osmačama kod Srebrenice već 300 godina daje imame, a koja je zasigurno u srodstvu s ovim iz Đulića. Strašnu sudbinu doživjeli su i žitelji Liplja kod Zvornika, u kući Đulse Salihović, koja je bila u logoru u kojem su muslimani mučeni i ubijani, a muslimanke silovane. Zločincima kao da nisu bili dovoljni spomenuti zločini

pa su čak jednu mladu ženu živu zapalili u njenoj kući, a življavanje na način gašenja cigareta na licu, rukama i ostalim dijelovima tijela, rezanja po tijelu i dr. bilo je svakodnevna pojava. To su zaista slike strave i užasa kojima se samo jednim dijelom može predočiti stradanje Bošnjaka.

U jednom članku autor navodi i mirno iseljavanje, što nije bio čest slučaj. Tako su džematlije pod četničkom pratnjom napustili selo Daljagošte 15. maja 1992. U kazivanju od kojeg naviru suze autor bilježi razgovor sina i oca, kada sin kaže ocu nek je samo živa glava, a ovaj mu, jecajući, odgovori: "E moj sine, sve što sam ja, moj babo, moj dedo i ostale generacije uradile, u sekundi je nestalo".

U svom deskriptivnom "šaranju", autor ističe genocid nad Bošnjacima na području Prijedora, koje on poredi sa Srebrenicom. U prilog tome navodi velika stratišta u pojedinim mjestima, kao što su: Zecovi, Rakovčani, Hambarine, Čarkovo i druga. Ovdje su, kako navodi, Bošnjaci ubijani postupno i nemilosrdno. U džematu Zecovi Hava Tatarević izgubila je cijelu porodicu. Četnici su joj ubili muža i šestericu sinova, na što čovjek može samo uzdahnuti i zanijemiti. Ovo je zaista vrhunac tragedije koja uopće može zadesiti neku osobu.

Posebno mjesto u ovom djelu zauzimaju majke šehida i heroja, koje unatoč strašnoj tragediji i postratnoj neimaštini i neadekvatnom zbrinjavanju, nastavljaju i dalje živjeti. Tako se jula 2009. Duda Zajko, majka četverice šehida, među kojima je i general rahmetli Safet, kojoj je pripala čast otvaranja džamije u sarajevskom prigradskom naselju Zabrdje, ponosno izjavila da ima još četvericu sinova, pa ako zatreba, i oni će se suprotstaviti neprijatelju. Ponosno i driljivo. Ovakvih potresnih svjedočanstava u ovoj knjizi ima na pretek. Nećemo i ne možemo ih sve nabrojati u ovom prikazu, već ćemo ostaviti čitaocima da sami sa svojim ličnim uvidom u cjelovit opus ovog djela donesu određene

zaključke i vlastiti sud.

Na osnovu svega naprijed rečenog smatram da je autor ovog djela na jedan pristojan i akribičan način zabilježio razna svjedočenja, iskrena kazivanja, te razne događaje vezane za ukupno stradalištvo bošnjačkog naroda, što će zasigurno biti veliki literarno-znanstveni doprinos u rasvjetljavanju istine o tragediji ovoga naroda.

I na kraju prikaza ove knjige, treba konstatirati da je autor uložio veliki napor oko prikupljanja građe po raznim mjestima diljem Bosne i Hercegovine, te širok opus ovog djela učinio ozbiljnim i zasigurno korisnim za širu čitalačku publiku ♦

Fikret Bećirović